

Espais de frontera, espais de memòria

Gemma Caballer

He de reconèixer que, fins que no vaig entrar en contacte amb la gent de *Mirmanda*, per a mi, el concepte de frontera estava carregat únicament d'una dimensió política. Suposo que havia creat una frontera invisible entorn el mateix concepte i no havia percebut la dimensió social i cultural d'aquests espais. Un greu error, sobretot tenint en compte el meu interès en l'exili de 1939, un fenomen en el qual els espais de frontera van jugar un paper més que rellevant com a indrets-refugi, com a indrets de contacte entre uns forans que arribaven i uns autòctons que els acollien amb més o menys reserves. Els espais de frontera van esdevenir indrets contextualitzadors d'unes visions creuades caracteritzades, en molts casos, per la por o la desconfiança, però també per l'esperança i la solidaritat. Respostes individuals, socials o culturals que van anar-se moldejant, redefinint-se amb el pas dels anys, matisant o modificant les visions que els individus projectaven o rebien. No podem oblidar que, en molts casos, l'exili de 1939 va esdevenir un viatge forçat de no retorn que va suposar el descobriment d'un territori, d'un passat, d'una gent, l'establiment d'una convivència i l'inici de milers de projectes vitals en una nova terra.

La meva inquietud pel fenomen de l'exili va sorgir arran de la descoberta d'un personatge que, tot i la seva rellevància política i humana, no havia estat subjecte de cap investigació en profunditat fins ara: Josep Maria Trias Peitx. Trias Peitx (1900-1979) va ser un dels fundadors d'Unió Democràtica de Catalunya l'any 1931 i durant la guerra civil va ocupar el càrrec de secretari

general del partit, destacant especialment en la seva tasca d'ajuda a les persones perseguides per qüestions de consciència religiosa. Va formar part d'aquell petit grup de catòlics catalans que, fidels als seus principis democràtics, es van mantenir al costat de la República. Al final de la guerra va marxar a l'exili, un exili a França del qual ja no tornaria mai més. Trias Peitx va viure fins a la seva mort amb una idea de frontera molt present al seu cor: va mantenir que no tornaria a Catalunya fins que no es restablís l'Estatut d'Autonomia de 1932, fet que no va ser possible perquè ell va morir abans, el 7 d'agost de 1979, el mateix dia de l'acord sobre l'Estatut. Però Trias Peitx volia ser enterrat en terres "catalanes", i així ho va manifestar al prior del monestir de Cuixà, el pare Oleguer Porcel, a qui va confessar que, per a ell, restar a Cuixà era com estar a Catalunya, sense trobar-se a l'Espanya de Franco. Les paraules de Trias posen clarament de manifest que les fronteres poden ser quelcom molt subjectiu, molt més que simples barreres físiques: una frontera, qualsevol, és real en tant que és percebuda com a viva, com a legítimament vigent.

Un mes després de la publicació de les memòries de Josep Maria Trias Peitx al llibre *La solitud de la llibertat* vaig rebre una trucada de l'antropòleg Lluís Mallart i de la seva esposa, Neus Brusosa. Ambdós van mostrar la seva satisfacció per la publicació d'un llibre sobre Trias Peitx, del qual havien estat bons amics, i també per haver recuperat la pista de la documentació personal d'aquest personatge, que ells havien col·laborat a seleccionar després de la seva mort i que havia estat donada posteriorment a la Fondation Internationale d'Études Historiques et Sociales sur la Guerre Civile d'Espagne de 1936-1939 (FIEHS). El matrimoni va manifestar-me obertament que l'any 1979, encara recelosos de la situació que es vivia a l'Estat espanyol, es va optar per donar la documentació a la FIEHS, institució que el 1972 havia creat un centre de recerques a Perpinyà. No va ser una donació puntual. El fons de la FIEHS, que actualment es pot consultar a la Biblioteca del Pavelló de la República de la Universitat de Barcelona,¹ va arribar a aplegar una valuosíssima col·lecció de premsa de l'exili, així com els fons personals d'exiliats catalans de tanta rellevància com Jordi Arquer, Manuel Serra i Moret o el mateix Josep Maria Trias Peitx. Gràcies al paper jugat per la FIEHS a Perpinyà durant la dècada dels setanta, la documentació de molts exiliats catalans va poder ser conservada i dipositada, anys després, a la terra que els va veure néixer.

Què va ser la Fondation Internationale d'Études Historiques et Sociales sur la Guerre Civile d'Espagne de 1936-1939 i quin paper va jugar a Perpinyà? La versió oficial de la història de la FIEHS, aquella que ens ofereix la documentació administrativa generada per l'entitat i dipositada a la Biblioteca del Pavelló de la República, ens presenta una institució creada a Ginebra el 1972 per Ramon Sugranyes de Franch amb l'objectiu d'analitzar les causes de la guerra civil i les seves conseqüències que, posteriorment, va decidir obrir un centre de recerques a Perpinyà. Aquesta és la seva història oficial, però

1. La Biblioteca del Pavelló de la República, fruit de la unió dels fons del Centre d'Estudis Històrics Internacionals (CEHI) de la Universitat de Barcelona i del Centre d'Estudis d'Història Contemporània-Biblioteca Figueras, és una biblioteca especialitzada en la història contemporània del segle xx a Espanya i a Catalunya, amb un important fons dels períodes de la Segona República Espanyola, Guerra Civil, Franquisme, Exili i Transició. Pàgina web: <<http://www.bib.ub.edu/biblioteques/pavello-republica/>>.

curiosament la història escrita de la FIEHS s'allunya molt de la real. Avui l'hem pogut recuperar de la mà d'en Jordi Planes, que va ser el responsable del centre de recerques de la FIEHS des de la seva creació, i que ha esdevingut un testimoni de primera mà de valor incalculable. Ell ens permetrà endinsar-nos en la història no escrita de l'entitat ja que, tan bon punt comencem la conversa, Planes ens avisa que cal anar amb compte, perquè les circumstàncies que es vivien els anys setanta van provocar que la història real de la fundació no es pogués reflectir fidelment en els papers que ella mateixa generava: "El fet que la FIEHS es constituís precisament a Ginebra va ser una conseqüència que la llei francesa de fundacions era molt complexa i resultava molt més fàcil constituir la fundació a Suïssa. Però a la seu de la FIEHS a Suïssa físicament no hi havia res, era el bufet d'una advocadessa... La FIEHS era el centre de recerques a Perpinyà i la resta era la pantalla per cobrir aquesta activitat."

Com es pot observar la FIEHS, per tal de desenvolupar la seva activitat, va haver d'adaptar-se als condicionants establerts per la legislació francesa i una bona mostra d'això era el butlletí que publicaven, on apareixia Maria Àngels Falqués,² la bibliotecària, com a directora, perquè era obligatori que fos un francès qui es fes càrrec de la responsabilitat de la publicació, tot i que el director real era en Jordi Planes. Una situació similar es va viure amb el paper jugat per Ramon Sugranyes de Franch. Sugranyes constava a tot arreu com el president del Patronat de la FIEHS que es reunia un cop l'any a Perpinyà, Ginebra o allà on fos:

Sugranyes de Franch, per la seva enorme personalitat i projecció, representava una pantalla important, però qui realment estava darrere de la FIEHS era la Fundació Jaume Bofill, que era qui finançava el personal, el fons, el local, etc. La Fundació Jaume Bofill era el Sr. Vilaseca i Marcet i la seva esposa, Teresa Roca, que és d'on sortien els diners. La Fundació Jaume Bofill quedava amagada darrere del Patronat de la FIEHS, format per molts membres que van donar el seu nom, però que jo no vaig arribar a conèixer mai. Aquest seria el cas del pare Batllori, a qui posteriorment he conegut per altres raons. D'altres, com el professor Moreno Báez, no el vaig conèixer mai, i a Laín Entralgo, que era del Comitè d'Honor, tampoc.

Un cop constituïda, la FIEHS va adquirir plena autonomia respecte de la Fundació Jaume Bofill, tot i que aquesta darrera la tutelava. Quina era la raó de ser de la FIEHS? Què motivava la necessitat d'aquesta "pantalla" a la qual fa referència Jordi Planes i que es reflecteix a la documentació oficial? L'objectiu del centre de recerques era clar: evitar que es destruís la documentació sobre la Guerra Civil espanyola i l'exili, ja que sovint, quan moria la persona que havia conservat els documents, la dona i els fills acabaven cremant-los, o bé s'hi interessava algun bibliòfil americà i els comprava gairebé a preu de paper, recorda Jordi Planes. La FIEHS lluitava per evitar que mai es perdés un paper perquè no hi hagués ningú que el volgués recollir, i això ho feien

2. Actualment, Maria Àngels Falqués és directora de les Edicions del Trabucaire a la Catalunya del Nord.

quan a Catalunya encara no hi havia possibilitats de portar a terme aquesta tasca, a les acaballes de la dictadura franquista. Aquest objectiu intentaven assolir-lo a Perpinyà amb una infraestructura mínima formada per dues persones. Jordi Planes, el cap de recerques, tenia la missió de recuperar com més documentació possible millor, atendre els visitants i orientar-los. Per la seva banda la bibliotecària, Maria Àngels Falqués, realitzava els inventaris i catalogava els fons bibliogràfics que s'anaven incorporant. Amb el pas dels anys la FIEHS va aplegar un bon fons. La base principal va ser l'adquisició de la biblioteca que havia reunit Jordi Arquer i Saltor durant el seu llarg exili a Mèxic i a França, que va esdevenir el nucli de la col·lecció. El fons Arquer va ser comprat per 5 milions de pessetes del moment –en aquells anys una xifra important–, ja que “lluïtaven” contra els nord-americans, que també hi anaven al darrere. Posteriorment van voler comprar la biblioteca de Herbert R. Southworth, però aquest cop els nord-americans van guanyar-los la partida. De mica en mica van anar ampliant el fons amb donatius de dimensions diverses que els van permetre reunir una col·lecció bibliogràfica important formada per monografies i publicacions periòdiques, així com per fons d'arxiu rellevants com el del polític Manuel Serra i Moret, el del general de l'Exèrcit de la República José del Barrio, l'arxiu Massip-Comorera o el fons MIL (Movimiento Ibérico de Liberación), entre d'altres.

La localització de la FIEHS en un espai de frontera com Perpinyà, evidentment, no va ser casual. La tria de la localitat permetia que la fundació exercís un paper de pont, motivat per la seva proximitat a Catalunya i pel marcat simbolisme de la seva ubicació a la Catalunya del nord. Com assenyala en Jordi Planes, “Si el centre de recerques es va establir a Perpinyà va ser per raons de seguretat: els documents haurien estat confiscats, en aquells moments, just passada la frontera. Ells i jo érem igualment exiliats pel franquisme, i perseguits. Si els papers haguessin creuat la frontera durant la dictadura segurament haurien anat a parar a Salamanca (i jo, a la Model). Perpinyà era la zona segura més a prop de Barcelona”. Ara bé, el que no reflecteix la documentació és que Perpinyà no va ser la primera ubicació del centre de recerques de la FIEHS, sinó que aquest va establir-se inicialment a Toluges, on va restar un any:

Els barcelonins d'aquí pensaven que allà passaríem més desapercibuts que a Perpinyà i per això van decidir instal·lar la seu a Toluges. Però va passar ben bé a l'inrevés: tot el poble va assabentar-se de la nostra presència i tothom es preguntava qui érem i què hi fèiem allà. Aleshores vam decidir traslladar-nos a Perpinyà, que era més assequible a tothom i on vam passar igual de desapercibuts –o percebuts–, perquè ràpidament vam tenir a sobre els serveis d'informació francesos. Perpinyà, junt amb Tolosa de Llenguadoc, eren els centres de l'exili. París quedava molt difuminat. Vam triar primer Toluges i després Perpinyà, al departament dels Pirineus Orientals, perquè Perpinyà és el que en francès en diuen ‘*la plaque tournante*’. Abans, a les estacions de tren, hi havia una plataforma

rodona amb tot de vies que servia per maniobrar sense haver de donar la volta al món, per girar la màquina i tornar-la a encarrar. En aquells moments Perpinyà era la *'plaque tournante'* del món de l'exili i de la política catalana. Tot passava per Perpinyà. La prova és que quan es va produir la mort de Franco i va haver la possibilitat que Tarradellas tornés, va anar a viure a Perpinyà, a l'Hôtel de France. Tothom passava per Perpinyà en aquells moments: els exiliats de darrera hora, com podien ser els del FRAP, els catalanistes, els pre-Terra Lliure, etc.

Enric Pujol feia referència en el seu article al darrer número de *Mirmanda* a la duplicitat que implica el fet fronterer com a lloc de separació i al mateix temps espai de trobada. Com explica Jordi Planes, les circumstàncies provocades per la llarga dictadura franquista van facilitar que la Catalunya del nord, i en concret Perpinyà, aquesta *"plaque tournante"* a causa de la seva posició geogràfica i del seu passat nacional comú, esdevingués una àrea caracteritzada per l'existència de xarxes socials, d'intercanvi cultural, d'idees, on van participar catalans d'un i altre costat de la frontera. La FIEHS no va ser una excepció i la seva relació amb Catalunya es fonamentava en diversos fils d'unió. Per una banda, hi havia la relació amb la Fundació Jaume Bofill, que implicava un tràfic de diners considerable: el sou de Jordi Planes i el de la bibliotecària –Maria Àngels Falqués–, el lloguer de la casa, el telèfon, etc. Jordi Planes havia de passar els diners cada mes –a vegades cada dos mesos– des de Barcelona fins a Perpinyà i tot es transportava amagat *"discretament"* a les maletes. Viatges constants dels quals avui encara recorda alguna anècdota: *"Quan van matar Carrero Blanco jo estava a Barcelona i el dia següent havia d'anar a Perpinyà amb el meu carregament. No podia ajornar-ho perquè hi tenia la família i la feina. Al passar per la frontera amb l'autocar de Julià que feia el recorregut va pujar un gris, em va assenyalar, va dir 'éste' i 'éste' vaig ser jo. Em van retenir, van estar mirant fitxers i al cap de mitja hora em van tornar a l'autocar. Finalment no em va passar res, però a partir d'aquell incident ningú em va dir res més en tot el viatge..."* La FIEHS també mantenia relació amb persones individuals que pujaven a Perpinyà –que no eren multituds, apunta Planes–, i que venien pràcticament totes de Barcelona, de l'àmbit acadèmic. Jordi Planes recorda especialment en Francesc Bonamusa, que va treballar-hi durant bastant temps realitzant la seva tesi doctoral, mentre vivia a casa del mateix Planes. També recorda les visites de Casimir Martí, el primer director de l'Arxiu Nacional de Catalunya, del polític, periodista i escriptor Víctor Alba, o del doctor Trueta –membre del Patronat de la FIEHS– i que casualment els va visitar a Perpinyà el mateix dia que van executar Puig Antich, sent ell qui els va fer conèixer la notícia. La FIEHS també rebia la visita d'alguns estrangers, com l'historiador Sebastian Balfour o Rudolf de Jong, responsable de la secció espanyola de l'Institut d'Història Social d'Amsterdam. Planes recorda que de l'exili no venia ningú, fet que trenca amb la imatge centralitzadora, d'eix vertebrador, que ens haguéssim pogut crear del paper

de la FIEHS en relació amb els exiliats. Malgrat que la FIEHS va rebre fons de personatges de tendències polítiques ben diverses, quan preguntem sobre el paper aglutinador de la FIEHS envers el món de l'exili que l'envoltava, la resposta que ens ofereix Jordi Planes al respecte és taxativa:

Com a element aglutinador del món de l'exili a Perpinyà la nostra tasca va ser zero, en absolut. Perquè el món de l'exili a Perpinyà, com tot el món de l'exili, eren els anarquistes a una banda, els comunistes a una altra, els republicans d'esquerra a una altra, etc. Tots ells van seguir arrossegant les seves discrepàncies durant el temps de l'exili. Sí que podríem dir que el centre de recerques de Perpinyà va funcionar com un element cohesionador de la memòria, perquè va rebre documentació de personatges de totes les ideologies. A més, i això cal destacar-ho especialment, el retorn a Catalunya interessava a tothom que ens donava fons. La recança sempre va ser saber qui érem, el no poder dir, perquè no podríem dir que érem la Fundació Jaume Bofill.

Aquesta recança a la qual fa referència en Jordi Planes va acompanyar la història del centre de recerques de la FIEHS al llarg de tota la seva existència, tal i com molt bé ens descriu el qui va ser el seu responsable:

La FIEHS va ser vista amb total desconfiança perquè no sabien qui pagava. Jo havia d'intentar "camelar-me" els exiliats que sabia que tenien papers, inspirar-los tota la confiança del món, i això era el més difícil de tot! Resulta curiós recordar com per als anarquistes era un burgès, per als comunistes un anarquitzant, per a uns altres de la CIA o de la GPU, de l'OPUS, dels frares de Montserrat, etc. Recordo que per aconseguir l'arxiu Massip-Comorera vaig haver de pujar a París –ja vivint a Perpinyà–, i vaig haver de passar pràcticament per l'examen d'un tribunal per saber si jo era de fiar o no. Al final va resultar que ho era... I el mateix succeïa amb les autoritats franceses, que ens miraven amb profunda desconfiança i estàvem en constant vigilància! Jo vaig estar un any sense papers i al final em va donar la documentació un senyor que 'curiosament' em trobava a tot arreu. El govern francès no podia impedir l'activitat de la FIEHS, però facilitats cap i recances totes. A més, eren moments convulsos i a l'Estat espanyol s'endevinava un canvi. La realitat era que no vam aprofitar una actitud favorable de França cap a nosaltres, sinó una situació geogràfica i el moviment que hi havia al voltant de Perpinyà en aquell moment. Va coincidir també amb el moment del cinema 'cochon' (*Emmanuelle, L'últim tango a París*) que provocava que hi hagués molt moviment de gent que pujava i baixava, fet que ofería la possibilitat de fer passar moltes coses. Perquè així com jo passava diners d'Espanya a França, també passava documents de França a Espanya, papers polítics del moment. De totes maneres, cal reconèixer que era una situació perillosa per als uns i per als altres. Recordo que el prefecte dels Pirineus Orientals, que es deia Gilbert Carrière, va dir al director dels arxius departamentals, Francis Denelle: 'Vostè vol acabar la seva carrera a Perpinyà? –i Perpinyà és naturalment el cul de França per a aquell qui aspira a fer una carrera en arxivística–, ell va contestar que per suposat que no, però que s'hi estaria la temporada que calgués. 'Molt bé', va dir-li Carrière, 'doncs eviti qualsevol contacte amb en Jordi Planes que és un home extraordinàriament perillós'. I jo encara no sé per què em veia tan perillós...". Tot i les recances que va generar la tasca de la FIEHS desenvolupada a Perpinyà,

Jordi Planes recorda que quan ell hi vivia a la dècada dels setanta, la gent de la localitat ja no veia els antics refugiats i, després, exiliats, com algú estrany o foraster. En aquells moments la majoria d'exiliats tenien la ciutadania francesa, cosa que els feia la frontera més permeable, formaven part de la societat del país i hi ocupaven responsabilitats de tota mena: botiguers, petits empresaris, jubilats, etc. Més tard, però no gaire, llurs fills hi van ocupar llocs elegits democràticament: alcaldes, diputats regionals etc. Tot i això "pot ser que en alguns ambients, per raons que no són més que mesquines, a algú encara se'l retreia allò de '*petit espagnol de merde*', de la mateixa manera que també se'ls retreia als repatriats d'Algèria, nombrosos a Perpinyà, anomenats despectivament '*pieds noirs*'".

Jordi Planes va poder desenvolupar una intensa vida pública a Perpinyà: va ser membre del Consell Científic de la Universitat de Perpinyà, càrrec des del qual va col·laborar en la confecció d'alguns *mémoires de maîtrise* dels seus estudiants; delegat democràticament elegit de Catalunya del nord a la comissió executiva, plenària i secretariat cultural del Congrés de Cultura Catalana (1975-1977); va ser un dels fundadors de l'escola catalana "La Bressola" –de la qual la seva dona en va ser la primera mestra i les dues filles, les primeres dels set alumnes inicials–; va col·laborar sota el pseudònim de Jordi Jana a *La Falç*, òrgan de l'Esquerra Catalana dels Treballadors –partit del qual també era membre Maria Àngels Falqués, la bibliotecària de la FIEHS, una activista del catalanisme polític nord-català– i a *L'Indépendant*, el diari regional de Catalunya del nord, sempre en català. Finalment cal destacar la seva feina com a corresponsal, amb nom propi, d'*El Correo Catalán* i del setmanari *Canigó*. Una vida civil a França, lliure i plena, malgrat la desconfiança i els recels generats per la tasca desenvolupada per la Fundació.

La FIEHS sempre va treballar amb un objectiu final: retornar tota la documentació a Catalunya quan les circumstàncies ho fessin possible i, finalment, aquest desig va poder convertir-se en realitat. Jordi Planes recorda que l'any 1975 o 1976, ja mort Franco, un dia va visitar-lo a Perpinyà el doctor Emili Giralt i Raventós, director del Centre d'Estudis Històrics Internacionals (CEHI) de la Universitat de Barcelona. El Dr. Giralt s'havia assabentat de l'existència de la FIEHS i, com que el CEHI reunia documentació de la clandestinitat interior, va considerar que aquest material es complementaria amb el que posseïa la FIEHS de l'exili. Tot i que les autoritats polítiques de la FIEHS, especialment en Josep Maria Vilaseca i Marçet, van dubtar inicialment de la conveniència de donar el fons a la Universitat de Barcelona, el rector en funcions, que aleshores era el psiquiatre Obiols Vié, va mostrar-se molt favorable. Es va procedir a fer un contracte en el qual s'establia que es respectava la personalitat jurídica de cada una de les entitats, però on es fixava que actuarien com una sola amb seu a l'aleshores nova Facultat de Geografia i Història de la Universitat de Barcelona a Pedralbes. El conveni de cessió va materialitzar-se el 3 d'agost de 1977 i aquell setembre els fons i el personal de la FIEHS van abandonar Perpinyà i van arribar a Barcelona. Cal destacar,

però, que una part del fons, sense interès per als objectius de la FIEHS i sí, en canvi, per a la cultura i la literatura catalana, va restar a Perpinyà integrant-se posteriorment, el 1978, al recent creat Centre de Documentació i Animació de la Cultura Catalana de l'Ajuntament de Perpinyà (CeDACC). També un altre lot de llibres de temàtica mexicana –recordem que Jordi Arquer va viure a Mèxic força anys i en tenia la ciutadania– va ser donat a l'Institut d'Estudis Mexicans que Jean Meyer, un gran mexicanista francès, havia fundat a la Universitat de Perpinyà. Finalment, el 1982, la FIEHS va considerar que ja havia acomplert la seva missió i es va autodissoldre, quedant el fons incorporat definitivament a la col·lecció del Centre d'Estudis Històrics Internacionals (CEHI) de la Universitat de Barcelona.

Aquí va acabar la història oficial de la FIEHS, però no la transmissió de la memòria que durant anys s'havia responsabilitzat a recuperar i salvaguardar. Cal reconèixer la importància de la tasca realitzada per aquesta institució, que en un context de frontera, en un territori considerat per molts de nacionalitat comuna, va endegar un intent de protecció d'una identitat, de preservació d'una realitat cultural i nacional que, a l'interior de la frontera espanyola, estava sent negada, perseguida i esborrada. Les circumstàncies polítiques viscudes arran de la Guerra Civil espanyola van provocar que la Catalunya del nord en general, i Perpinyà més especialment, esdevinguessin uns espais d'intercanvi on van generar-se una diversitat de visions creuades –caracteritzades en molts casos per la desconfiança, com molt il·lustrativament ens ha descrit en Jordi Planes–, entre els habitants de Perpinyà, les autoritats franceses i els propis exiliats catalans i espanyols, així com envers el paper jugat per la FIEHS. Malgrat aquesta desconfiança, la localització de la FIEHS a Perpinyà va jugar un estratègic paper de pont entre la terra abandonada i les terres d'acollida propiciant els contactes entre persones d'una i altra banda de la frontera. Perpinyà se'ns mostra, si prenem el simbolisme de la "*plaque tournante*", com l'eix vertebrador d'una part de l'exili, com a refugi aglutinador d'una part d'aquest i, també, com un punt de confluència i d'intercanvi cultural entre catalans i exiliats.

No podem desapropiar aquest moment per rendir-nos a la tasca desenvolupada des de l'ombra per la Fundació Jaume Bofill. Tal i com va manifestar Jordi Planes a la nostra xerrada, "la generositat de Teresa Roca i d'en Vilaseca i Marçet mereix un monument a qualsevol lloc del món, perquè van donar diners per fer alguna cosa pel país, d'una manera altruista i sense dirigisme". El seu mecenatge va ser clau per poder gaudir actualment d'un fons tan important sobre la història del nostre país com el que va reunir la FIEHS en circumstàncies clarament adverses. Gràcies a l'impuls de la Fundació Jaume Bofill els fons personals de catalans com Manuel Serra i Moret o Josep Maria Trias Peitx, persones que en el seu exili havien pres el compromís de salvaguardar una part de la seva memòria, la memòria cultural

d'un país, la seva història –la nostra–, no es van perdre i, anys després, aquesta documentació va poder ser reintegrada al coneixement col·lectiu. Mai no ha estat tan evident que cada document té la seva pròpia història i que els espais de frontera juguen, en molts casos, un paper clau de conservació de la memòria. L'assumpció d'un compromís per part d'actors tan diversos va facilitar que la FIEHS actués com a receptora de fragments de la memòria d'una part d'un poble que havia estat obligat a exiliar-se, lluitant per superar la fractura cultural que suposaria l'exili per a la història de Catalunya. Cal reconèixer aquesta tasca: si no hagués estat per la FIEHS avui hauríem perdut, a més de la llibertat durant quaranta anys de dictadura, una part de la nostra memòria.